

Eesti soost jesuiidid

Prof Vello Salo

Vaevarikas tagasipöördumine pärast 400 aastat

Täna, rohkem kui 400 aastat hiljem, jõuab vend Johannes Esto (“eestlane”) jälle koju. See sümposium, mis on pühendatud jesuiitide misjonile Eestis, toob lisaks Johannes Estole ka tema kaasvennad lõpuks tagasi Eesti ajaloo kirjutamisse.

Kui täna mõnelt eestlaselt küsitaks, kas ta teab, et üks eestlane on 14. juunil, rahvuslikul leinapäeval hukkunud Rootsi vanglas, raputaks ta tõenäoliselt pead. See ei seisa veel ajalooaamatu-tes, kuid see on fakt. 14. juunil 1603 heitsid Arbogas hinge kaks Tartu jesuiiti: paater Christoph (Spotek) ja vend Johannes. Nende kannatuse-kaaslased, paater Matthias (Vitriarius) ja vend Nikolaus (Krzywozadziewics), pidasid vastu vaid kaks nädalat kauem – neli märtrit Tartust.¹

Tagasipöördumine on olnud raske.

Sellest peale kui viimased katoliiklased aastal 1626 Eestimaalt välja aeti, pole jesuiite mitte unustatud, vaid pidevalt laimatud, lausa kuratlikuks peetud. Meid ei paneks imestama, kui see oleks juhtunud vaid Eesti ainsas entsüklopeedias, mille 4. köide end avalikult sovetlikuks nimetab. Jesuiidid “tohivad kõike õigeks pidada, mida tehakse katoliku kiriku huvides, ka surmapattu”, loeme sealt² muuhulgas. Kui aga üks valitsuse minister *Anno Domini* 1999 oma vastastele avalikult *jesuiitide juhtlauset* “eesmärk pühitseb abinõud”³ ette heidab? Teisest küljest: kust saaks eesti inimene õiget informatsiooni, kui on vaid üksainus entsüklopeedia? Pärast viitekümnet aastat ateistlikku kooli “teab ju igäiks”, et religioon on oopium. Sellepärast on raske see tagasipöördumine, mis täna alles algab ja nõuab kindlasti pikemat aega.

See peaks olema eelkõige tagasipöördumine kirikuloo juurde. Täna aga ei ole veel Eesti kirikuloos käsiraamatut. Esimene õpik ilmus 65 aasta eest,⁴ uus ei ole veel valmis. Seniks peavad õpetajad ja üliõpilased rahulduma hädapäraste abivahenditega.⁵

Mida me täna teame Tartu jesuiitide misjonist

Kuna mina isiklikult olen osaline selles tagasipöördumises, tahan siin veidi kaugemale tagasi haarata.

Aastal 1943 mobiliseeriti mind just enne küpsuseksameid saksa okupatsioonivõimu poolt. Ei mäleta, et oleksin gümnaasiumis kuulnud midagi jesuiitide kohta. Kui ma pärast sõja lõppu

---

¹ Helk 1977, lk 133.

² Eesti Nõukokude Entsüklopeedia, kd 4, art “Jesuiidid”, Tallinn 1989.

³ Postimees, 1. okt 1999.

⁴ O. Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni, Tartu 1938.

⁵ Mina olen Silla õpikut veidi täiendanud ja varustanud lisaga perioodi kohta 1938-1991. Sellele käsikirjana paljundatud ülevaatele (Olaf Sild, Vello Salo, Lühike Eesti kirikulugu, Tartu 1995) pole tänini midagi täielikumat järgnenud.

Rooma pidama jäin, katoliiklaseks hakkasin ja seal, kodust kaugel, esimest korda eesti katoliiklaste ajakirja kätte sain, leidsin sellest artikli “Jesuiidimärtrid Eestist”.⁶ See äratas minu huvi.

Juubeliaastal 1950 – seega 53 aasta eest – astusin *Archivum historicum Societatis Jesu*’sse, et vaadata aasta-aruandeid *Derpato*’st. Suur oli üllatus, kui mulle toodi kaunilt köidetud kirjad, mis nägid nii värsked välja, justkui oleks need alles eile kirjutatud. Uskumatu hulk dokumente minu kodumaa kirikuloo kohta! Selline hulk, et ma ei suudaks neid iialgi oma põhikohustuste kõrvalt läbi vaadata – see oli esimene mõte. Ja minu üllatus muutus hetkega suureks nõutuseks.

Järgmisel päeval helistasin Vatikani vastaval numbril: kas leiduks ehk vahendeid ühe uurimistööstipendiaadi jaoks? Vastus oli lühike ja selge: “Ma certo! Chi è?” (Aga muidugi! Kes see on?) Kuna mul ei olnud kandidaati, müüsin oma kirjutusmasina, ostsin pileti Stockholmi ja asusin otsima. Pärast mõningaid vestlusi pakkusin tollal 27-aastaselt üliõpilast Vello Helki, kes siis ka stipendiumi sai ja 1952 Rooma tuli, et uurida *Collegium Derpatense* ajalugu.

See oli kindlasti õnnelik valik, olgugi et pidi kuluma veel 25 aastat enne kui ilmus tema raamat “Die Jesuiten in Dorpat”, millele võlgname kõik, mida täna teame noore *Campagnia di Giesu* põhjapoolsest eelpostist. Hiljuti ma veel küsisin temalt, kas on päevavalgele tulnud olulisi uusi dokumente minu tänase teema kohta, tema teada polevat aga midagi ilmunud. Ta lisas veel: “Mind paneb imestama, et lätlased ei ole kirjutanud Riia kolleegiumi ajalugu, kuigi see oli väga sündmusterohke ja selle kohta on ka palju enam materjali.”⁷

Läks tarvis veel veerand sajandit kuni tema monograafia ilmus ka eesti keeles. Tõlge on vaid mõned kuud vana, ehk siis üsna uus, kuid meie teema kohta – eesti soost jesuiidid – ei sisalda see midagi uut. Põhimõtteliselt pole minulgi midagi lisada 1977. a avaldatud dokumentidele ja mu ettekanne on tegelikult ainult väljavõte sellest raamatust, pluss mõned mõtisklused.

Kui tähtis oli paatritele kohalike preestrite koolitamine

“Kohaliku vaimulikkonna” küsimus pole uus, sellel teemal on Eestis arutletud nii keskajal kui tänapäeval.⁸ Näib, et on kulunud üle 700 aasta, enne kui esimene “eesti soost” pastor (1856) ametisse seati.⁹ Kuni aastani 1918 olid liivlaste, lätlaste ja eestlaste alad ju saksa koloonia, mille elanikke jagati jämedalt öeldes kaheks: saksa ja mittesaksa. “Jämedalt öeldes” sellepärast, et oli ka varjundeid,¹⁰ kui aga niinimetatud mittesakslane tahtis hakata vaimulikuks, pidi ta ilma pikemata liituma saksakeelse ülemkihiga. Veel 19. sajandil vaieldi teoloogide ringis ägedalt eesti keele staatuse üle.¹¹ Ma räägin aga enne 1580-ndatest, mil Tartus millegi sellise üle veel isegi ei vaieldud. Paatrid olid siinmail päris võõrad; kas neil oli ülesanne või vähemalt kavatsus välja õpetada kohalikke preestreid?

---

⁶ Kiriku Elu nr 3, 1937. Allikana nimetatakse seal ekslikult Johannes *Möhlerit*, tegu on aga J. B. Metzleriga, märtriga rootsi misjonijaloost. Trükkimata allikate järgi. Xavierus Missionskalender 1923. – Siin tsiteeritud R. Wehneri teosest: *Jesuiten in Norden. Zur Geschichte des Ordens in Schweden I. 1574-1879*. Paderborn 1974, lk. 8. – Vt ka V. Helk, *Jesuitterne fra Dorpat I svensk fangenskab*. Svio-Estonica XVIII, Lund 1967, lk 3-17.

⁷ E-mail 26. juulil 2003.

⁸ M. Ketola, *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918-1939*, Helsingi 2000.

⁹ Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Toim B. Ederma, A. Jaik. Tartu 1939, lk 97.

¹⁰ Vrdl R. Saard, *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870-1917*, SKHST 184, Helsingi 2000, lk 44j.

¹¹ Saard 2000, lk 23-40 ja 361-365.

23. veebruaril 1582 marssis Poola sõjavägi Tartusse. Aprillis külastas kuningas Bathory Riia ja palus jesuiitide ordu kindralilt “kolme õpetatud ja vaga preestrit”. Kuninga plaanid olid aga palju kaugeleulatavamad: tagasi võita hereetiline Rootsi ja skismaatiline Venemaa.¹² Tõeliselt püha plaan – ainult et sarnane plaan oli ka Rootsi ja Venemaa kuningatel, nii et seda perioodi võiks lausa nimetada “kolme püha kuninga ajastuks”.

Kuninga (nagu ka enamiku paatrite) silmis oli niisiis tegu kaotatu tagasivõitmisega, seega pigem rekatolisatsioonini kui “vastureformatsiooniga”. Tartus oli linnakodanikel juba 1524. a peale – pea 60 aastat – luterlikud jutlustajad, sellal kui katoliku piiskop 1558. a venelaste kätte vangi sattus; alates sellest ajast – kokku pea 25 aastat – oli ka sõda laastanud maapastoraate, nii et maal ei olnud enam vaimulikke. Talupojad, kes olid muidugi “mittesakslased”, jäid hingehoiuta. Ühtlasi aga ei läinud nad ka luterlusse üle ja juba sel põhjusel polnud nad kuninga plaanide jaoks tähtsad. Nad loeti katoliiklasteks, nagu ka poola ametnikud ja sõdurid. Vene õigeusklikke ei olnud palju, seega jäid saksa linnakodanikud paatritele tähtsaimaks rühmaks, mis tuli tagasi võita.

See ülesanne osutus väga raskeks, eesti talupojad võtsid aga paatreid heatahtlikult vastu. Kaks paatrit rändasid pidevalt ringi, et hooldada orvuks jäänud maakogudusi. Muidugi tahtsid nad leevendada ilmselget preestrite nappust, eelkõige valides kandidaate juba olemasolevate preestriseminaride jaoks. Seda sai kõige paremini teha kolleegiumis, mille kaudu loodeti leida ka sõprus linnakodanike seas.

Eestlaste jaoks oli üks eriline takistus: nad ei osanud lugeda ega kirjutada. Seepärast ei tulnud nad kolleegiumi jaoks kõne allagi. Veelgi hullem: eesti keeles ei olnudki veel midagi lugeda! Paatrid märkasid seda probleemi kohe ja lahendasid selle: juba 1585. a sügisel oli olemas eestikeelne trükitud katekismus ja lauluraamat.¹³

Kuigi eestlaste pärast muretsemine ei kuulunud misjoni prioriteetide hulka, pühendasid paatrid neile päris palju aega. Kui palju vaimulikke kutsumusi on sellest neljakümneaastasest tegevusest välja kasvanud?

Eesti jesuiidid

Tänu Vello Helgile on meil palju detaile tollastest isikuregistritest; nende põhjal on ta juba 1977. a koostanud nimekirja Tartu Kolleegiumi kolmeteistkümnest õpilasest, kes pärinesid eesti alalt, mis aga ei tähenda, et nad kindlasti eestlased olid.¹⁴ Päritolu nendelt aladelt märgitakse vahel tähistusega *Livo*, vahel *Esto* (või isegi mõlemaga), vahel *Derpatensis*.

Nendest 13-st on kaheksal juhul andmed nii puudulikud, et nad on parem kõrvale jätta. Viiest on aga saanud preestrid: Wilhelm Buccius (Bock), Arnold Hunnaeus, Thomas Tomilko, Paul Warborch ja Christian Weiland; ainult esimene on astunud orduisse, kus ta ka eestikeelseid tekste avaldas.¹⁵ Peale Christian Weilandi on kõik tegutsenud Liiviimaal preestritena. Me ei saa aga neist kellegi kohta öelda, et ta oli kindlasti eestlane.

¹² Helk 1977, lk 13.

¹³ Lähemalt V. Salo, *Der Catechismus Catholicorum* von 1585, teoses “Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag, Tartu 1998, lk 23-30.

¹⁴ Helk 1977, lk 198.

¹⁵ Helk 1977, lk 213.

Peale selle oli ka kaks ilmikvenda, kelle emakeele suhtes pole mingit kahtlust: sissejuhatuses mainitud Johannes, kes kandis lisanime Esto, ja Johannes Cimmermann. Peale selle on võimalik, et ka vend Andreas Reim (Rein) oli eestlane. Kõik kolm tegutsesid Tartus.

Tartu jesuiitide misjon tõi seega kaasa vähemalt kaheksa vaimulikku kutsumust eesti keele alalt, kellest neli leidsid tee orduisse; kuigi me ei saa nende rahvust täie kindlusega määrata, on hästi dokumenteeritud, et vähemalt neli preestrit ja kaks venda rääkisid eesti keelt ja kandsid hoolt oma kodumaa usklike eest.

Eestimaa katoliiklik periood kestis neli sajandit (13-17. saj), siiani puudub aga uurimus kohalike eestikeelsete preestrite kohta. Ainult kaks on nimepidi teada: preester Johannes Wierlandist († 1206)¹⁶ ja kanoonik Johannes Pulck († umbes 1635).¹⁷ Nüüd võime lisada – olgugi küsimärgiga – veel neli nime: Wilhelm Buccius, Arnold Hunnaeus, Thomas Tomilko ja Paul Warborch. Võiks muidugi öelda, et see pole 40 aasta kohta kuigi palju, võttes aga arvesse tolleaegseid eeldusi, tuleb siiski öelda, et see oli nendes tingimustes hea tulemus. Meie dokumentatsioon Hunnaeuse ja Tomilko kohta lõpeb vangistusega rootslaste poolt, samas kui Warborch oli veel 1625. a Tartus.

Tartu jesuiitide kannatuste rada

1600. a kevadel tuli Rootsi sõjavägi hertsog Karl von Södermanlandi juhtimisel Eestisse. Tema sõjakäik poolakate vastu oli edukas ja mõned paatrid lahkusid ettevaatuse mõttes kolleegiumist. Kui Tartu 5. jaanuaril 1601 alistus (rootsi kalendri järgi 27. detsembril), oli kohal veel neli paatrit ja kolm venda. Algul pandi kõik kolleegiumisse luku taha.

Pealtnägija tunnistuse järgi (14. veebruaril) hertsog sõimas jesuiite nende oma kirikus ja ähvardas karmi karistusega. “Selle peale olevat P. [Martin] Costinensis vastanud, et nad ei karda surma ja lisanud veel paar küllaltki südikat sõna, mispeale hertsog väga solvus, talle vihaselt kallale sööstis, nimetades teda poola päevavargaks. P. [Johannes] Völckeril olevat siiski õnnestunud hertsogi viha vaigistada, öeldes talle, et nad on küll surmaks valmis, ent kui hertsog laseks nad tappa, tembeldataks ta türanniks, kui ta aga neile elu kingib, peetaks teda humanseks vürstiks. Kuna need ütlused hertsogile meeldisid, kingiti jesuiitidele elu. Seejärel oli ta lasknud anda igale jesuiidile piigi ja käskinud neil väravas vahti pidada. Nad olid ka käsule kuuletunud, läksid, piik ühes käes, breviaar ning roosikrants teises käes, väravat valvama, kuid panid siis piigid müüri najale ning asusid palvetama. Sellest järeldas hertsog, et nad on sõjaväe jaoks kasutud ning saatis nad tagasi kloostresse.”¹⁸

Vangistus kolleegiumis kestis kolm kuud, mille jooksul paatrid rootsi käsutäitja Christer Some kurja kiusamist tunda said, “kes leidis üha uusi piinaviise.”¹⁹ Järgmised kolm kuud hoiti neid Tartu lossi väikeses kambris, kusjuures piinamine jätkus.

Tegelik kannatuste rada algas aga pärast seda poolt aastat vanglas: käed seljal seotud, viidi kaheksa vangi härjavankritega Tallinnasse – “ainult” umbes 250 kilomeetrit ehk kaheksa päeva tee – ja seal hoiti neid veel kolm nädalat lagunevas majas. Pärast kaht nädalat meresõitu saabusid

¹⁶ Heinrici Chronicon Livoniae, X. 7.

¹⁷ Ilmar Arens, Ühest väljapaistvast eestlasest 16. sajandil. – *Estonia* II. Göttingen, lk 49-52; *Estonia* III. Göttingen 1948:89.

¹⁸ Helk 1977, lk 130j.

¹⁹ Helk 1977, lk 132.

vangid Stockholmi, kus nad mõne päeva pärast kahte rühma jaotati: kaks paatrit läksid Wentholmi, sellal kui teised kaks – paater Christoph (Spotek) ja paater Matthias (Vitriarius) koos teiste ilmikvendadega ja üliõpilase Johannes Ronciusega viidi Gripsholmi ja lõpuks Arbogasse, kus neli neist surid. Kaheksa äraviidu hulgast jõudsid neli lõpuks tagasi Poola alale, ükski neist ei näinud aga enam Tartut.

Johannes Esto

Selle, mida me vend Johannese elukäigu kohta teame, on Vello Helk kokku võtnud kuues reas:²⁰

Sündinud umbes 1555, võeti 37-aastasena (1592) orduusse vastu. Näib, et novitsiaadis ta ei olnud. Ta tegutses kaheksa aastat Tartu kolleegiumis, põhiliselt kokana, mõnda aega hoolitses ka toidukambri eest. Viimastel aastatel enne Tartu vallutamist rootslaste poolt oli ta abiks misjonitel. Lisaks eesti keelele rääkis ka poola keelt. Niisiis oli ta kokku kaheksa aastat ilmikvend, seejärel kannatas poolteist aastat Rootsi vanglas, kus ta 14. juunil 1603 suri, umbes 50-aastasena.

---

²⁰ Helk 1977, lk 232.